

Yayın Kurulu

Doç. Dr. M. A. Yekta Sarac
Doç. Dr. Fatih Andı – Doç. Dr. Musa Duman
Doç. Dr. Hayati Develi – Doç. Dr. Fikret Turan

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mustafa Argunşah (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal Beydilli (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Necat Birinci (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemal Kurnaz (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mine Mengi (Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman F. Sertkaya (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla Şentürk (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah Uçman (Mimar Sinan Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal Yavuz (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammet Yelten (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazım Yetiş (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüsarettin Aksu (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih Andı (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurettin Demir (Başkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayati Develi (İstanbul Kültür Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa Duman (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Cezmi Eraslan (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Şeyma Güngör (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Cevval Kaya (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. M.A. Yekta Sarac (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret Turan (Beykent Üniversitesi)

İrtibat Adresi

Doç. Dr. Musa Duman
İ.Ü. Edebiyat Fakültesi
34459 Beyazıt, İSTANBUL
Tlf.: 513 97 07 (1172) Faks: 511 24 67
Elmek: musuduman@istanbul.edu.tr

Baskı
Ecem Matbaacılık
Tel 0212 482 11 04

**İLMİ
ARAŞTIRMALAR**
Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri

Hakemli Dergi

İstanbul 2002 / Bahar. 13

İlmî Araştırmalar 13, İstanbul 2002

**ŞİMDİKİ BUHARALI GENÇLERİN TACİKÇESİNNİN SÖZDİZİMSEL ve
ŞEKİLÇİSEL ÖZELLİKLERİ:
NİTELEYİCİ TÜMCECİĞİ, EDİLGЕН ÇATI, VE SÜREKLİLİK
GÖRÜNÜŞÜ**

Shinji G. IDÖ*

This paper discusses three features of the Tajik language used by young Bukharans in their twenties who have had no formal education in standard Tajik. The non-standard features of Bukharan Tajik discussed in this paper are the 1) prevalence of pre-nominal modifier phrases with -agi, 2) absence of the *a sudan* passive construction, and 3) morphology of the continuous aspect marking. The discussion includes both synchronic and diachronic analyses of the features.

Keywords: Tajik language; Bukhara; modifier phrase; passive voice; continuous aspect

Giriş

Tacik yazı aili ve Buharaca

Tacikçe, en çok Tacikistan ve Özbekistan'da kullanılan bir İran dilidir. Farsça, Derice gibi dillerle birlikte İran dillerinin Güney-Batı grubuna sunulmuştur (bk. Payne 1987:514). Tacikçe, 20. Yüzyılın başlarında yazı dili olarak standartlaşmadan önce birçok araştırmacı tarafından Farsçanın bir lehçesi olarak algılanıyordu (bk. Halimov 1974:30-31).

* Bu Çalışma, aşağıda adları gösterilen arkadaşlarımın yardımları olmasıyla gerçekleştirilemiştir: Abdosalam Adinehzadeh, İlha Deniz Başkuzu, İhane Cafirova, Svetlana Cafirova, Zulhra Halmova, Mahmood Mahmoodov, İsmetullah İbrahîm, M. Mirzaev'in oğulları, Nodira Nuradina, Muazzam Rahmatullaeva, Cemal Sarica, Moekim Temozov, Rustam Xushvagtov, Buhara Devlet Üniversitesi'ndeki Öğretmenlerim, Şehzad İstanoğlu, Tacikçe öğretmeni Qohramon To'xanov, ve tarihi Mâbiâ Rahmatullâev. Ayrıca, değerli tekkâmlarla Buharacılık ve İranca Üniversitesi'nde okuma fırsatını sağlayan Sarvar Rahmatullaev'e özel teşekkürlerimi sunuyorum.

* Dr., University of Sidney.

Genel halk tarafından kolaylıkla anlanabilecek (Jahangiri 1997:23-28), ve Tacikistan'ın Fars-Tacik edebiyatının miraslarına sahip çıkmasına engel olmayacak şekilde Farsçadan farklılaşan bir dil yaratmak, Tacik yazı dilinin kuruluşunda hedeflenenler arasındaydı (bk. Soper 1996:58). Sorun, Tacikçeyi Farsçadan ayıran unsurların birçoğunu Özbekçenin etkisi sonucu meydana getirmesi olmuştu. Tacikistan'ın milli dil olacak dilin fazlasıyla Özbekçeleştirilmiş halde olması istenmezdi.

Bu sorun, şivelerarası farklı büyük² olan Tacikçede yazı dilinin esasına layık görülen şiveyi saptamak konusunda tartışmaya yol açmıştır (ör. Azizi 1929). Bu tartışmanın bir odagi, bu makalede ele alınan Tacikçenin Buhara şivesi olmuştu. Zira Buhara şehri, Tacik kültürünün kadim merkezi olarak tanımlanır. Bu tartışmanın izlerini şimdiki Tacik yazı dilinde tespit etmek mümkündür.

Melex (1968:22; Eşnəzov'dan (1977:20)), Tacikçenin Buhara-Semerkant şivesine ait olan Gijduvon şivesini Tacik yazı diliye mukayese ederek, 'hem sesbilgisi sahında, hem de morfoloji ve leksik sahalarında, onlarda büyük üyüşüm'ün mevcut olduğunu iddia ediyor, ve bu uyumu 'şimdiki Tacik yazı dilinin esasında Buhara-Semerkant şivelerinin' bulunmasının kanıtlarından biri sayıyor. Comrie (1981:164) ise bunu daha kesin bir şekilde söylüyor: 'standart Tacik yazı dili aslında Buhara-Semerkant şivesine dayanıyor'.

1928-30 yıllarında şıklendirilmiş Tacik yazı dili, Melex ve Comrie'nin yazdıklar gibi büyük ölçüde Buhara-Semerkant şivesini esas almıştır. (Bunda yazı dilinin kurulumu sürecinde Tacikistan'ın ilmi sahadasında etkisi fazla olan eğitimci/yazar, Sadreddin Ayni'nin Gijduvonlu olması ve eğitimini Buhara'da görmüş olmasının (bk. Bečka 1980) etkisinin olduğu tahmin ediliyor.)

Belki beklenenin tersine, Buhara şivesi, yazı dilinin esası olmasına rağmen, yazı dilinden oldukça farklıdır. Bu fark, birçok Tacik dilcileri tarafından incelenmiştir (ör. Kerimova 1959). Biz bu makalede onların çalışmalarında bahsedilmemiş olan şimdiki Buhara şivesinin özelliklerine değinmek istiyoruz.

Burada ele alınan Buharacanın özelliklerinin yalnız Buharacaya has olduğu kanısında olmadığımızdan okurlarca dikkate alınması gerekiyor. Zira hem verilelimiz hem de geçmişte yapılan araştırmalar, bu makalede söz edilen özelliklere (belki (a)şılık ile ilgili özellik hariç) diğer şivelerde de daha az sıklıkta olsa da rastlandığını ima ediyor. Dolayısıyla, bu makalenin, Buharacaya özgü özellikleri net bir şekilde açıklayan *yazıcı olarak değil*, Buharacada bulunan sözdizimsel ve şekilbilgisel özelliklerin araştırmalarını güncelleştirme vazifesini taşıyan bir yazı olarak algılanması gerekliliğini belirtmek istiyoruz.

² Örneğin, bk. A'lō-zoda (1930).

Buharacanın özelliklerinden biri, Tacikçede 'fil sıfatıyla nitelleyici ifadesi'³ diye ifade edilen bu -*agi*'lı tümecicile yapılan niteleneme incelemesinde ortaya çıkar. İlk önce, -*agi*'lı nitelleyici tümeciğinin bir örneğini Tacikçedeki gramer kitabından gösteriyoruz:

I	tala-bon-i [kurs-i dah-sol-a -ro tamom kardagi] ⁴
	öğrenci-ogl-izf kurs-izf on-yıl-sftls -akz bitir.giriş-ortç

'on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler'

Rastorgueva'nın (1992:80) gramer kitabında bulunan bir örnek cümlesi biraz değiştirerek aktardığımız bu örnekte, nitelleyici tümeciği parantez içindeki kısımdır. Yani, *tala-bon-i* 'öğrenciler' kısmı nitelleyici tümeciği *kursi dahsolaro tamom kardagi* tarafından nitelendirilmektedir. (İzafet, Farsçada olduğu gibi, nitelenen kisma eklenir.)

Bu örnekte açıkça görüldüğü gibi, gramer/ders kitaplarındaki Tacikçede, nitelenen ve nitelleyen (tümecicik), izafetin yardımıyla, genellikle şu sırayla dizilir: Nitelenen-Nitelleyen. (Bu genel kuralın nitelleyici tümeciği içindeki *kurs* ismi ve *dahsola* sıfatı/nitelleyicisi için de geçerli olduğuna dikkat edin.)

Fakat, konuşma diline ve şivelere bakılırsa, birçok gramer kitabından bir kural olarak tanımlanan bu sırafamanın katı bir kural olmadığı anlaşılmır – konuşma dilinde sadece Nitelenen-Nitelleyen sırası değil. Nitelleyen-Nitelelenen sırası da mevcuttur. Genelde eğitim amaçlı gramer ve ders kitaplarında bulunmayan (ör. Arzumanov 1951, Arzumanov ve Sanginov 1988) bu sıraya yazı olarak ancak edebi eserlerin dialog kısımları ve dilbilimsel çalışmalar için toplanan verilerde bulunmaktadır.

Buharacanın tabhiline geçmeden önce, konuşma dilinde Nitelenen-Nitelelenen sırasına istisna sayılmayıcaz sıklıkla rastlamaktan olduğunu gösteren bir örneğe bakalım. Aşağıdaki cümleler, biraz yukarıda yazılış olan cümlelerin Xucandılı⁵ yardımıcımız tarafından kendi şivesine çevrilmiş halleridir⁶:

2	student-ho-i [kurs-i dah-sol-a -ya tamom kad-agı]
	öğrenci-ogl-izf kurs-izf on-yıl-sftls -akz bitir.giriş-ortç

³ İfadedeki sıfatın 'bo sıfatı' (Rustamov ve Gafforov 1986:257).

⁴ Düşünen yardımıcımız, bunun yazı dili karşılığı olarak içinde ilgi tümeciğinin kullanımını şu cümlede verdi: *Donüşünen, ki ‘hamomai dahsolaro xam’ namindan!* [öğrenci-ogl-izf] program on-yıl-sftls-akz-bitir-agı].

⁵ Örneğin, Rustamov ve Gafforov (1988:258). (tükürsiz) konusunu ibulunan nitelenenin nitelleyici tümeciğinin hali bu örneklerde yer almaktadır.

⁶ Xucandı, Tacikistan'ın müzeyibolgesindedir.

⁷ Birim Ingilizceyi anı illi olarak kullandığımız Xucandı yardımıcımız, (ili) okumakszızın Ingilizce: *The students who completed the ten-year course ‘on yıllık kursu’ tamamlayan öğrenciler* cümlesi ile kendisi giveme gevismiştir.

0.1. Terminoloji

Tacikistan, Orta Asya'da yer alan eski Sovyet cumhuriyetlerinden biridir. Bu makalede (modern) 'Tacik yazı dili' terimiyle bu cumhuriyetin resmi Tacik dilini kastediyoruz.

Öte yandan, 'Tacik konuşma dili' terimine ise Tacikçenin, gerek Tacikistan içindeki, gerekse Tacikistan dışındaki, her şiveleri ve lehçeleri dahil edilecek. Dolayısıyla, Özbekistan'da bulunan Tacikçenin Buhara şivesi de Tacik konuşma dilinin bir çeşidi sayılacaktır.

'Buharaca' terimiyle Tacikçenin Buhara şivesini kastedeceğiz, ve Buharaca terimi, bu makaledeki kullanılışında 'Tacikçenin konuşma dili' anlamını taşıyacaktır. Bunun nedeni, araştırmamızın verdiği kaynağı olan Buharalı yardımıcımızın çoğunun yaşıının 23-29 arasında olması ve onları, çoğu Buharalı gibi, Özbek veya Rus okullarında eğitim almış olmalarıdır⁸. Onların hepsi, her Buharalı gibi (Rastorgueva vb. 1970:717), Tacikçe-Özbekçe ikidildiğidir⁹.

Son olarak, 'Tacikçe' kelimesi, yukarıda tanımları açıklanan çeşitlerin hepsi kapsayan bir umumi terim olarak kullanılacaktır.

0.2 Dilbilimsel terimler

Bu makalede bulunan dilbilim terimleri, Kocaman'ın (1990) *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*nde verilen anımlarında kullanılmıştır.

1. Buharacanın özellikler

1.0. -*agi* ekli nitelleyici tümeciğinin özellikleri

Şimdiki Tacik yazı dilinin imlasına göre -*agı* şeklinde¹⁰ yazılan -*agı* morfemi, ortaça olusturan bir sonecdır. Bu soneki, Tacikçeyi Farsçadan ayıran unsurlardan biri olarak (bk. Amanova 1991), Tacikçede, özellikle konuşma dilinde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu sonekinin, görüş belirtme, ortaça oluşturma gibi çeşitli fonksiyonları mevcuttur (bk. Rustamov ve Gafforov 1985:244-263). Bu bölümde -*agı* ekinin eklenmesiyle oluşturulan nitelleyici tümeciğinin kullanılışı tartışılmaktadır.

³ Özbekistan sınırları içinde yer alan Buhara şehrinde Tacik yazı diline az sıklıkla rastlanmaktadır. Buhara'da basılan haftalık Tacik gazete *Buxori şarif*'de dahi sayfaların büyük bir kısmı Rusça ve Özbekçe yazılarla olumsuzdur.

⁴ Tacikçe-Özbekçe ikidildiğii yüzünden devam etmektedir (Mirzaev 1969:25).

⁵ Tacik dilbilimcilerinin çoğu -*agı* -a ve -*gi*larından oluşanu yontında analiz eder. Fakat, sadece -*agı* li tümeciklerin bizi ilgilendireceği bu halinde biz -*agı*'yi bir morem olarak algılayacağız.

⁶ Yüklem olarak kullanılan -*agı*'li ortacın lehçelerdeki kullanımı için Gafforov'a (1980) bakın.

'on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler'

3	[kurs-i dah-sol-a -ya tamom kad-agı]	student-ho
	kurs-izf on-yıl-sftls -akz bitir.giriş-ortç	öğrenci-ogl

'on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler'

Xucandı yardımıcımıza göre bunları kişi de Xucandıların kulağına doğal gelmektedir.

Bu örneklerde bakılıncı üçüncü ömekteki yapışal değişiklik hemen gözle çarpıyor. Birinci ve ikinci cümlede cümle başına gelen 'öğrenci' kelimesinin üçüncü ömekte cümle sonuna geçtiği dikkat çekiyor. Bununla birlikte birincisi ve ikincisinin tekabül ettiği Nitelenen-Nitelleyen sırasının üçüncüünden itibar edildiği açıkça görülmektedir. Üçüncüünde nitelleyici tümeciğini nitelenen izleyip Nitelenen-Nitelelenen sırasını oluşturuyor¹¹. (Buna rağmen kursı *dahsola*'nın 'on yıllık kurs' Nitelenen-Nitelelenen sırasını koruyor olmasına da dikkat edin.)

Öte yandan, Buharacada durum yukarıda örnekler gibi olmayarak, Nitelenen-Nitelelenen sırası hem cümle düzeyinde hem tümeciği içinde hakimdir.

4	[da-sol-a kurs-a tamom ka(r)d-agı]	student-o
	on-yıl-sftls kurs-akz bitir.giriş-ortç	öğrenci-ogl

'on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler'

Bu örnekte İrancı genelinde esası yapıyı sayılan 'isim sonrası nitelleyicisi' özelliğinin eksik olması很明显. Tacikçenin İrancadan sözdizimsel yönden uzaklılaşmış ekseriyetle Özbekçenin etkisine atfedilmektedir. Tacikçeyi Farsçadan ayırmaya islevinin bir kısmını Tacikçe içindeki Özbek/Türk etkisinin taşıyıcı olması (bk. Soper 1996:57-58) dikkat alır. Bu şartı değildir. Aslında yukarıda Buharaca örneğin sözdizimsel özelliğini de Özbek etkisine atfetmek mümkündür. Aşağıdaki Özbekçe cümleyi Buharaca örnekle karşılaştırın:

5	[o'n yıllık kurs-ni tugat-gan]	o'quvchi-lar
	on-yıl-sftls kurs-akz bitir-ortç	öğrenci-ogl

'on yıllık kursu tamamlayan öğrenciler'

Buharaca örnekte yer alan morfemlerin Özbekçe örnekte yer alanların birbir karşılıkları olduğu açıkta.

Bu örnekleri karşılaştırduğumda ortaya çıkan Buharacanın sözdizimsel özelliği, Buharacanın İrancadan ve diğer Tacik şivelерinden de sözdizimsel açıdan

¹⁰ İkinci muayyanlanan bo sıfatı (bk. Rustamov ve Gafforov 1986:257).

¹¹ Düşünen yardımıcımız, bunun yazı dili karşılığı olarak içinde ilgi tümeciğinin kullanımını şu cümlede verdi: *Donüşünen, ki ‘hamomai dahsolaro xam’ namindan!* [öğrenci-ogl-izf] program on-yıl-sftls-akz-bitir-agı].

uzaklaşmasının¹³ bir göstergesi olarak algılanabilir. Ne var ki, bu gösterge, genç Buharalıların Nitelenen-Niteleyen yapısını hiç kullanmadıklarını veya anlayamadıklarını ifade etmez. Mesela, iyiği ifade ederken kullanılan Nitelenen-Niteleyen yapısı, öbür yakinin yaygın kullanımına rağmen, bayğı sıklıkla kullanılıyor. Buharaca verilerde çıkan şu iki örenekte görüldüğü gibi:

- 6 xoni Sarvar
ev.ifz Sarvar
'Sarvar'ın evi'
7 Sarvar-a xones
Sarvar-gen ev.3tkl
'Sarvar'ın evi'

Fakat, Buharalı gençlerin, en azından niteleyici tümceccilik cümleler kurduklarında, Nitelenen-Nitelenen yapısını tercih etme eğilimine sahip olmaları toplanan verilerden açıkça gözlemlenmektedir. Buharalı yardımcılarımızdan birinin de iddiâ ettiği gibi, 'Buharalı onları [niteleyici tümceccisinin niteleneni izlediği yapıyı] iyi anlar, ama kendisi Özbekçedeki yapısıyla söyle'.

Anlaşılan, Buharaca konuşanlar, Nitelenen-Nitelenen yapısını kabul ettikleri gibi, 'isim öncesi niteleyicisi' ni de kabul ediyorlar. Özellikle, isim öncesi niteleyici tümceccisini tercih etme eğilimleri güçlündür ve o yapıyı bir norm hale getirmiştir. Bu görüşü destekleyen birçok veri mevcuttur. Bir örneğe bakalım:

- 8 [iman navist-agı] xat¹⁴
ben yaz.gçmş-ortçmekupt
'benim yazdığım mektup'
Bir çift niteleyici tümceccilik karmaşık örnek:
9 [[Rustum-a navist-agı] xat-as-a
Rustum-gen yaz.gçmş-ortçmekupt-3tkl-akz
'Rüstem'in yazdığı mektubu ala' adam'

13 Su da biliirtimeli ki, Xucandı yardımcılarımızın verdiği örneklerden de anladığımız gibi, Nitelenen-Nitelenen təvsiyi, deyər şivelerde kullanılıyor. Hatta, Zehn'ye (1987:154) görə, 'Tacik ve Dəri grammerlərinə görə sıfırlar adətin isimden sonra gelir, ama Tacik ve Dəri dilində sıfırlar isimden önce de gelir' Açıq, -agı'lı niteleyici tümceccisinin niteleneni öndəne gelmesi Buharacada neredeyse bu esas eğilim haline gelmişdir.

14 Bütün cümleyle yapısal benzerlik gösteren Özbekçesinde de kurşulların: imen yoz-gan] xat
ben yaz-ortç mektup
'benim yazdığım mektup'

asamasında olan, ve Sadreddin Ayn'ının cserlerindeki dialogları da veri kaynağı olarak kullanılarak, istatistiksel araştırmamızı bırakıyoruz.

1.1. -a sudan edilen yapısının bulunmaması

Phillott (1919:285, Windfuhr'dan (1979:106)) Farsçanın edilgen çatısı hakkında şunu yazıyor: 'Genel kural, onun kullanılması kaçınılmazlığı takdirde onu kullanmamaktır' (ayrıca bk. Lambton (1960:54), Elwell-Sutton (1963:92)). Chodzko'ya (1852:59, Windfuhr'dan (1979:106)) göre, Farsça konuşan, ama okuma yazma bilmeyen biri, *sudan*¹⁵ ile yapılan edilgen çatısı anlamakta zorluk çekebilir. Bu durum Buharaca konuşanlar için de söz konusudur.

Tartışmaya geçmeden önce, Tacik yazı dilinde edilgen çatı yapma yolu hakkında biraz bilgi sahibi olmamız gerekiyor. Tacik yazı dilinde edilgen çatı, esas filin geçmiş zaman ortaci şeklärin (ki bu filin infinitif şeklärinden sonradaki *n* harfini düşürmekle yapılabılır) ardına *sudan*¹⁶ 'olmak' filini koymakla yapılır. Aşağıdaki ömekte *sudan* '(yapı) yapmak, işe etmek' filinin edilgen şekli gösteriliyor:

- 10 soxt-an
yap.gçmş-inf
'yapmak'
11 soxt-a sud-an
yap.gçmş-ortç ol.gçmş-inf
'yapılmak'

Bu yapıda *sudan* fili, her fili gibi zaman ve görünüşe göre şeklini değiştirirken, fili çekimine tabii tutulur. Örneğin:

- 12 soxi-a sud
yap.gçmş-ortç ol.gçmş-3tl
'yapıldı'
13 soxt-a me-sav-ad
yap.gçmş-ortç bitimeşlik-ol-3tl
'yapılmış'

(Tacikçede filin iki çeşit kökü, yanı şimdiki zaman kökü ve geçmiş zaman kökü vardır. Yukandaki ömeklerde bulunan *sud* [ol.gçmş] ve *sav* [ol], *sudan* filinin geçmiş zaman kökü ve şimdiki zaman köküdür (bk. Niżemzuhamedow v.b. 1955:72).)

Buharalı yardımcılarımız, Chodzko'nun tasvirindeki Farsça konuşanlar gibi, yukarıda açıklanan -a *sudan*'lı edilgen yapıyı anlamakta zorluk çektiler. (11)'yi

tartışmamızın sonucu olarak şu genel özetteme yapılabilir ki, Buharacada niteleyici tümceccisinin esası eğilimi nitelenenin önündede yer almazı. Başka bir deyişle, Buharacada 'isim öncesi niteleyici tümceccisi' yapısındaki ifadeler hukmidir.

1.0.0. Artstremlı açıdan Buharacanın 'isim öncesi niteleyici tümceccisi' yapısı

Buharacanın obür özelliklerine geçmeden önce, Buharacadaki 'isim öncesi niteleyici tümceccisi' yapısının artstremlı açıdan bir göz atalım - bu özellik, sivenin saflaş, degişimler sonucu meydana gelmiş olabilir mi? Buhara'nın yakın tarih içinde uğradığı köklü toplumsal ve siyasi değişimler göz önünde alınırsa, bu olasılığın bir şekilde mevcut olması beklenebilir.

Buharacadaki niteleyici tümceccisinin sözdizimsel özelliğinin asırlardır devamlı etmekte olan Tacikçenin Türkleştirilmesi çerçevesinde yer alıyor olması olasıdır. Bu konuya tartışımak için, öncelikle Buharacadaki -agı ekli niteleyici tümceccisinin artstremlı açıdan net bir şekilde araştırma engel oluştururan unsurlardan bahsetmemiz gerekiyor.

Büyük ölçüde konuşma diline özgü olan -agı ekli niteleyici tümceccisi, yirminci yüzyılın başlarında uzanan Fars-Tacik edebiyatlarında yazı normu dışındaydı. Hatta yirminci yüzyılın başında yayımlanan Tacikçe yazılarında bile çok az sıkıkta kullanılırdı (Hociev 1987:141). Hociev (1987:142) bunu yaşayınca dil ve yazı dili arasında farka atfetdi. Konuşma dilini çağrıştıran -agı ekli niteleyici tümceccisi, şimdiki yazı dilinde de (özellikle yüksük kesiti (register) metinlerde) tercih edilmemektedir¹⁷. Büttün bunlar artstremlı araştırma için gereken veri toplama imkanını kısıtıyor.

Ancak, yirminci yüzyılı Tacikçe kaynaklarının genelinde sayısı az olsa da bulunan -agı'lı niteleyici tümceccisinin örnekleri, 'isim sonrası niteleyici tümceccisi' yapısının coğulukta olduğunu gösterir. Bu durum, birkaç nesil önceki Buharaca için de geçerliliğini koruyor. Kerimova'nın 1959 yılında yayınlanmış Buhara lehçesi hakkındaki kitabında niteleyici tümceccikleri 'ortaçların kullanıhsızlarında örnekler' başlığı altında toplanmıştır. Orada yer alan -agı ekli niteleyici tümcecciklerin coğulluğu nitelenen izliyor. Öte yandan bizim Buharaca verilerimizde -agı ekli niteleyici tümcecciklerinin neredeyse tümünün nitelenenin önüne geçtiği gözlenmektedir.

Halkbuki, Buharacadaki -agı ekli niteleyici tümceccisinin nitelenenin önüne geçme eğiliminin son nesillerdeki Buharaca konuşanlarda güçlendiğini sadece bu karşılaşılma esasında söylemek götürür. Bunun kanıtmasını, şimdî hazırlama

15 -agı ekli niteleyici tümceccisinin yerine -a ekli niteleyici tümceccisi veya -a ol'igi tümceccisi tercih edilmektedir.

Özbekçeye çevirmeleri istenince, Buharalı yardımcılarımız, cümleyi *yasah bo*' idi yapmayı bitirdi¹⁸ olarak tercime ettiler:

- 14 yasa-b bo-l-di
yap-ortç ol-gçmş.3tkl
'yapıp bitirdi' ('yapma eylemini tamamladı')

Aşağıdaki edilgen çatıdağı örneği de:

- 15 xond-a sud
oku.gçmş-ortç ol.gçmş.3tkl
'okundu'

(14)de görüldüğü tavırda şeyirdiler:

- 16 o-ğı-b bo-l-di
oku-ortç ol-gçmş.3tkl
'okuyup bitirdi' ('okuma eylemini tamamladı')

Bu, kuşkusuz -a ekinin Özbekçe -i(b) ekinin umumi karşılığı olarak algılanmasına getirdiği sonucutur. Zira Özbekçenin etkisi altında ortaya çıkan başka yapılarda -a eki Özbekçe -i(b) ekinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Ünlereinden alınan aşağıdaki örneği bakın (ayrıca bk. Perry 1979):

- 17 man rafta mexaran¹⁹ (Buharaca/Tacikçe)
men bor-ib olaman (Özbekçe)
'ben gidip alırmı'

Aşında, fonksiyonel açıdan Tacikçe -a ekinin Özbekçe -i(b) ekiyle örtüşmeli olmalıdır, Tacikçe genelinde de kabullenmiştir. Yukanda görüldüğü gibi, sadece Buharacada değil, Tacikçede de -a eki Özbekçe -i(b) ekiyle örtüşmeli olmalıdır. Hatta Tacikçede -a ekini *sudan* filinin izlediği takdirde dahi onlann yanına çizilmesi her zaman edilgen yapı olarak algılanmayı bilir. Aşağıda gösterilen -a eki ve *sudan* filinin arası geldiği örnekler, çeviriyle birlikte Rahimov ve Uspenskaja'nın (1954:962) Tacikçe-Rusça sözlüğü ve Rastorgueva'nın (1992:85) Tacikçede gramer kitabından alınmıştır:

- 18 man xonda sudan (Tacikçe)
men o-ğıb bo-lidi (Özbekçe)
'ben okuyup (okumaya) bitirdim'

- 19 kitobro xonda sudan (Tacikçe)
kitobni o-ğıb bo-lidi (Özbekçe)
'kitabı okuyup (okumaya) bitirdim'

(Tabii ki, birinci şahsin bir şey/birisinin tarafından okunma ihtiyalini az olduğu göz önünde tutulursa, yukarıdaki cümlelerin mantıklı açıdan mümkün olan 'ben okundum' çevirişinin tercih edilmemesi, hele (19)da akuzatif halindeki

16 'Gümük' anlamına gelir bu kelime hakkındaki açıklama aşağıda bulunmaktadır.

17 Arzumanov ve Sanginov'a (1988:197) göre, nadir olarak *gurdan* 'olmak' fili de kullanılır.

18 -i(b) bo'lmag yapısı, -i(b) ekinin eklendiği filin ifade ettiği eylemin tamamlanmasını ifade eder (daha ayrıntılı açıklama için bk. Kononov 1960:265, Hociev 1975:385-386).

19 *Mexaram*, *gurjitan* 'silmek' değil, *xaridan* 'satınalmak' filindenadır.

kitob 'kitab' varken, doğaldır. Lakin, biz bu örneklerle, -a *sudan*'ın standart Tacikçede bile her zaman edilgen çatıyi ifade etmediğini göstermek istedik.)

Demek, Tacikçe genelinde, -a *sudan* yapısı, iki ayrı yorumu açıktır: ya edilgen yapı ya da eylemin bitirilmişliğini belirten yapı. Peki, öyleyse, -a *sudan* yapısının kullanılışında Buharacayı Tacikçe genelinden ayıran özellik nedir? Bu, Buharacada -a *sudan* yapısının edilgen yapma fonksiyonunun mevcut olmamasıdır. Yani Buharacada -a *sudan* yapısı, her zaman eylemin bitirilmişliğini belirtir.

Vardığımız bu sonuç, Buharacada edilgen çatının yapılmasılarındaki bir sorunu ortaya çıkarıyor: Buharacada Türkçenin okunmak-okunmak gibi etken-edilgen ilişkisi nasıl oluşturulur? Bizim verilerimiz ve yardımcılarımızın sorularımıza tevkileri, bu ikiliği oluşturmak için özel morfolojik aracın Buharacada bulunmadığını gösteriyor. (Fakat, Buharacada morfolojik edilgen yapının bulunmaması, Buharaca konuşanların etken-edilgen kavramından yoksun oldukları tabii ki göstermez.)

Buharacada edilgen çatıyi ifadeleyen morfolojik aracın bulunmadığı yönündeki bizim yorumumuzu, buharalı yardımcılarımızın, edilgen çatıyi morfoloji vasıtasyla ifadeleyen dillerdeki edilgen yapıları kendi dillerine çevirirken çektileri zorluk da destekler. Örneğin, Türkçenin Buharalı yardımcılarınızın 'kitap okundu'nu Buharacada tercümemeleri şu oluyor:

20	kitob	xond-agı	istod-a-ast
	kitap	oku.gemş-ortç	oku.gemş-ortç-dur
	harf	harf: '(birisi) kitap okumuş'	harf: '(birisi) okuyup duruyor'

Bu Buharaca cümlede, belirsiz üçüncü şahsin kitabı okumuş olmasını belirten ifade, edilgen çatıyi belirten yapıının yerini almaktadır. Öte yandan, -a *sudan* yapısı, Buharacada edilgen çatı yapmak için kullanılmamaktadır.

Fakat, buna ilişkin olarak belirtilemesi gereken nokta, Tacikçeyi sadece konuşma dili olarak kullanan bir Xucandlı yardımcımızın edilgen çatıyi ifade etmeyeceğini şahsi ifadeyi -a *sudan* yapısına tercih etmemesidir. Buharalı yardımcımızın kullanmadıkları -a *sudan* edilgen yapısını bir Xucandlı'nın tercih etmememesi, Tacikçe konuşan birinin bu yapıyı kullanmasının, onun yazı diline olan alışkinlığını bağlanabildiğini gösteriyor olabilir.

Başa bir deyişle, -a *sudan* edilgen yapısının bulunması veya bulunmamasını belli şivelere bağlamak pek doğru olmaz. Ne var ki, Buhara'da Tacik yazı dili eğitimi, Tacikistan sınırları içindeki şehirlerinkine, hatta Semerkant'ın kime nisbeten de küçük boyuttadır. -a *sudan* edilgen yapısının yokluğunun bu nedenle özellikle Buhara'da belirgin bir şekilde bulunuyor olması olasıdır.

1.2. Sürekliklik görünüşü ifadesi

Buharacanın morfolojisinde gözlemlerim dikkatini çeken bir başka unsur da süreklilik görünüşü ifadesidir. Önce yazı dilindeki süreklilik görünüşüne bakalım.

Yazı dilinde süreklilik görünüşü *istodan* fiili yardımcı fiili olarak kullanılarak yapılır. *Istodan* fiilinin anlamı '(ayakta) durmak'tır. *Istodan* fiili, yazı dilinde yardımcı fiili olarak kullanıldığında süreklilik görünüşü belirticisidir ve Türkçedeki -lyor ekinin bir vazifesine benzer vazife sahibidir. Ders kitabından (Niezmuhammedov vb. 1955:91) alınan aşağıdaki örnekler bakın:

21	xond-a	istod-a-ast
	oku.gemş-ortç	oku.gemş-ortç-koşac 3tkl
	'okuyor'	'okuyor / okuyup duruyor'
22	xond-a	istod-a bud
	oku.gemş-ortç	dur.gemş-ortçidi 3kl
	'okuyordu'	'okumaktaydı / okuyup duruyordu'

Bu *istodan* yardımcı fiilli ifadeler, Tacikçenin çeşitli şivelerde morfem kaynaşmasına uğramıştır. Bu kaynaşmanın Xucand-Koni Bodom grup şivelерindeki örnekleri Rastorgueva'da (1956:58) bulunur:

23	xonsodiyam	'okuyorum'
	xonsodi	'okuyorsun'
	xonsos	'okuyor'

Rastorgueva'ya göre, bu örnekler içinde bizim kalm harflerle gösterdiğimiz kısımlar, *istodan*'ın kalıntıdır. Öte yandan, Buharaca verilerdeki süreklilik görünüşünün ifadeleyen sözler arasında so veya *sod* seslerine benzeyen sesler bulunmaktadır. Buharaca verilerimizdeki süreklilik görünüşünü ifadeleyen sözlerin örneklerine bakın:

24	xondaştas	'okuyor'
	xondaştan	'okuyorlar'
	kitop xondaştam	'kitap okuyorum'
	pursidaştas	'soruyor'
	proekt navıstaştam	'proje/tasarı yazıyorum'

Bunların içinde *istodan* yardımcı fiilinin gördüğü vazifeyi gören kısımları bulunması gerekiyor. En yukarıda örnek, veri kaynağı metnimezde 'okuyor' anlamında kullanılmış, ve dolayısıyla gramer kitaplarında *xondaştas* ifade edilen bilgi birimini taşıyor. *Xondaştas*'ta *xonda* kısmını ve *ast* kısmını tespit etmek imkansız değildir, ki en azından aşağıda normal harfler gösterilen kısımların onlara ait olduğu tahmin edilebilir:

25	xondaştas	veya xondaştas
----	-----------	----------------

Ortada kalan (ə)y²⁰ kısmının, eğer xondəti *istodostas*'ın Buharaca *xondaştas*'ın ashı olduğunu varsayırsak, *istodan*'ın kalıntı olması lazımdır.

İşin ilginc yanı, Kerimova'nın 1959 yılında basılan Buhara şivesi gramer kitabındaki örneklerde süreklilik görünüşünün, yukarıda gördüğümüz Xucand-Koni Bodom grup şivelere olduğu gibi, *sod* sesli parçacıklarla ifade edilmesidir. Örneğin, onun çalışmásında 'okuyor' ifadesinin üç çeşidi olarak verilen örneklerdeki (Kerimova 1959:34-35). Kerimova tarafından *istodan*'ın kalıntı olarak algılananlığı kısımları kalm harflerle belirtiyoruz:

26	xensem	'okuyorum'
	xensi	'okuyorsun'
	xensoas, xonsas, xonsas	'okuyor'
	xenosdem	'okuyorum'
	xonsodi, xonsoded/xonsodet	'okuyorsun'
	xonsodas	'okuyor'
	xondisodem	'okuyorum'
	xondisodi, xondisoded/xondisodet	'okuyorsun'
	xondisodas	'okuyor'

Gördüğünüz gibi, verilerimizde (ə)y²¹ sesli olan süreklilik görünüşünü ifadeleyen parçacık, Kerimova'nın verdiği örneklerde (ə)sod(s) seslidir. Bu karşılaştırmadan su karına çıkartılabilir ki, Buharacada süreklilik görünüşü ifadesi için kullanılan parçacık (veya onun çeşitlerinden biri), büyük ihtiyatla son yollar içinde (ə)sod(s) seslisinden (ə)y²² seslisine değişmiştir.

Bu değişimin nasıl meydana geldiği konusunda kesin açıklama yapma imkamımızı sindirimli kıstırdır. Bir açıklama, ses değişmesi teorisine dayanarak yapılabilir. Mesela, yukarıdaki tablonun üçüncüsündeki *istodan* un daha sonra ses değişimine uğrayıp (ə)y²³ de değişmiş imkansız değildir. Fakat, bir Buharalı yardımcımızın iddiasına ve Surelu yardımcımızın gözlemlerine göre, bu (ə)y²⁴, aslında *yıştan* filidir. (Yazı dilinde *yıştan* filinin anlamı 'oturmak'ır.) Eğer (ə)y²⁵ sesinin aslı hakkında bu fikir doğuyrsa, Tacikçede yaygın olarak kullanılan, hatta Buharacaya bir givne grubu oluşturduğu kabul edilen Semerkant şivesinde da hali kullanan *istodan* yardımcı filinin (kalıntısının) yerine, Buharacada *yıştan* fili kullanılmaktadır. Halbuki, '(ə)y²⁶ esittir *yıştan* filinin kalıntısı' yönündeki bu yargı, halk etimolojisine dayanıyor olabilir. Yani, aslında bir kaç nesil önceki Buhara şivesinde ses değişiminden sonra (ə)y²⁷'a dönüştürmüştür, olsa *istodan*'ın kalıntısının sindirimli nesilde *yıştan* in kalıntısıyla olarak algılanıyor olmasının mümkünür.

Sonuç olarak, tartışılmaz olan, şimdiki Buharacada süreklilik görünüşü ifadeleri için kalfanın parçacığın (en azından bir çeşidinin) son seneler içinde ya leksik değişime (*istodan*→*yıştan*) ya da fonetik değişime ((i)sod(s)→(ə)y²⁸) uğramış olması, ve bu değişime sonucunda parçacığın sesinin (ə)y²⁹ a dönüşümü olmuştu.

2. Sonuç

Bu makalede Buharacanın üç özelliğini tartıştık.

-ag³⁰ ekli nitelikcisi tümceciği hakkında birinci bölümde, Buharacada 'ism' öncesi nitelikcisi tümceciği nin tercih edildiğini iddia ettik ve bu tercihki Özbekçenin etkisine parmak bastık. Aynı zamanda Buharaca konuşanların 'ism' öncesi nitelikcisi tümceciği ne olan tercihlerinin artma eğiliminde olduğu yönündeki görüşümüzü öne sürdük.

İkinci bölümde -a *sudan* edilgen yapısının Buharacada bulunmadığını gösterdik ve bunu Tacikçe eğitiminin yokluğuna bağladık.

Üçüncü bölümünde, süreklilik görünüşünü ele alındı ve süreklilik görünüşünün ifade edilmesi için kullanılan parçacığın Buharacadaartsüreli leksik veya fonetik değişime uğradığı iddiasında bulunduk.

KAYNAKLAR

- Alozoda, F. 1930. *Der kerdi-i zebān-i edebî Tacik*. Raflibari doniș. 28. s. 3-4.
- Amanova, Firuze. 1991. *Sührat-e-zejāvīhā-yi Fārisat Irān u Tacik Majallī-yo Zābānshenāsī*. vol. 8. no. 1-2. s. 2-11.
- Arzumanov, S. D. 1951. *Zaboni tocili*. Učebnik iadžikskogo jazyka dlia vzyrosvyx. Tashkent: Tadžikgoszdat.
- Arzumanov, S. / Sanginov, A. 1988. *Zaboni tocili*. Duşanbe: Maorif.
- Azizli. 1929. *Be-zehār-i deni durrūt suhan suflen mithāhem*. Raflibari doniș. 16. s. 4-6.
- Beşka, Jifi. 1980. *Sosialdinė linija: Father of modern Tajik culture*. Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Buxori şarif (haftalık gazete). Buxoro: Markazi madani "Ostobi sağıdien" -i Buxoro.
- Chodzko (Xodzko), Alexander. 1852. *Grammaire persane ou principes de l'iranien moderne, accompagnées de fac-similés pour servir de modèles d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familiale*. Pafis (2. baskısı olarak 1883'te Grammaire de la langue persane. 2ème édition, augmentée de textes persans inédits et d'un glossaire. Paris: Maisonneuve & Cie.)
- Clyne, Paul R. / Hanks, William F. / Hofbauer, Carol L. eds. 1979. *The Elements, a paradigm on linguistic units and levels*. April 20-21. 1979 (Chicago Linguistic Society Conference on Non-Slavic Languages of the USSR). University of Chicago.
- Comrie, Bernard. 1981. *The Languages of the Soviet Union*. Cambridge University Press.

20 Parantez içindeki (ə) un *wendə*ye veya ag³¹ ile ilgili olduğunu tespit etmek güçtür.

- Comrie, Bernard. ed. 1987. *The World's Major Languages*. London, Sydney: Croom Helm.
- Djalili, Mohammad-Reza / Grare, Frederic / Akner, Shirin. ed. 1997. *Tajikistan: The Trials of Independence*. New York: St. Martin's Press.
- Eiwell-Sutton, L. P. 1963. *Elementary Persian Grammar*. Cambridge University Press.
- Əşnəzov, M. 1977. *Dialektologiyai toçik (dasturi ta'limi): Qismi yakum*. Duşanbe: Universiteti Davlatli Tocikiston ba Noni V. İ. Lenin.
- Gafforov, R. 1980. *Ifodai xabar bo şakhoi xifati fe'il dar şevahoi zaboni toçik*. İÇ: Zabonşinosi toçik. Duşanbe: Doniş. s. 203-216.
- Halimov, S. 1974. Sadreddin Ayni va ba"ze mas"alaiho inkişofi zaboni adabii toçik. Duşanbe: İrfon.
- Hociev, Saidinurod. 1987. *Zaboni adabii toçik dar ibtidoi axri XV: Dar asosi materiali "Tuhaſi ahli Buxoro"-i Mirzosioci Hakim*. Duşanbe: Doniş.
- Hojiev, A. P. 1975. *Fe'l İÇ: Kollektiv*. 1975. s. 365-527.
- Jahangiri, Guissou. 1997. *The Premises for the Construction of a Tajik National Identity, 1920-1930*. İÇ: Djalili, Mohamad-Reza vb. ed. 1997. s. 14-41.
- Kerimova, A. A. 1959. *Govor tadžikov buxaru*. Moskva: Izdatel'sto vostočnoj literatury.
- Kocaman, Ahmet. 1990. *Dilbilim Temmeleri Sözlüğü, Dilbilimi Araştırmaları 1990*. Hitit Yayınları, s. 155-190.
- Kollektiv. 1975. *O'zbek tili grammatikasi I Tom: Morfologiya*. Toshkent: Fan.
- Kononov, A. N. 1960. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka. Moskva: Leningrad: Izdatel'sto akademii nauk SSSR.
- Lambton, Ann K. S. 1960. *Persian Grammar*. Cambridge University Press.
- Melex, N. A. 1968. *Gižduvanskij govor tadžikskogo jazyka* (Avtoref. kand. diss.). Leningrad.
- Mirzaev, M. M. 1969. *O'zbek tilining Buxoro gruppası şevalari*. Toshkent: Fan.
- Niežmuhammadow, B. / Nieži, Š. / Buzurgzoda, L. 1955. *Grammatikai zaboni toçik Qismi I: Fonetika va morfologiya baroi maktabhoi haftisola va miena*. Stalinobod: Naşrieti davlatli toçikiston.
- Payne, J. R. 1987. *Iranian Languages*. İÇ: Comrie, B. ed. 1987. *The World's Major Languages*. s. 514-522.
- Perry, John R. 1979. *Uzbek Influence in Tajik Syntax: The converb construction*. İÇ: Clyne, Paul R. / Hanks, William F. / Hofbauer, Carol L. 1979. s. 448-461.
- Philpot, Douglass Craven. 1919. *Higher Persian Grammar for the Use of the Calcutta University, showing differences between Afghan and modern Persian with notes to rhetoric*. Culcutta: The University Press.
- Raximi, M. V. / Uspenskaja L. V. ed. 1954. *Tadžiksko-russkij slovar'*. Moskva: Gos. Izd. Inostrannyx i nacionall'nyx slovarej.

- Rastorgueva, V. S. 1954. *Kratkij očerk grammatiki tadžikskogo jazyka*. İÇ: Raximi, M. V. / Uspenskaja L. V. s. 529-570.
- Rastorgueva, V. S. 1956. *Očerk po tadžikskoj dialektologii Vypusk 3: Leninabadsko-kanibadamskaja gruppa severnyx tadžikskix govorov*. Moskva: Izdatel'sto adademii nauk SSSR.
- Rastorgueva, V. S. 1992. *A Short Sketch of Tajik Grammar*. Translated by Herbert H. Paper. Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University. (Rastorgueva (1954)'nın İngilizce çevirisi)
- Rastorgueva, V. S. / Bakaev, C. X. / Isaev, M. I. / Kerimova, A. A. / Pirejko, L. A. 1970. *Different Types of Bilingualism among Iranian Peoples of the USSR*. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (7th, 1964, Moskva). Moskva: Nauka, s. 715-721.
- Rustamov, Şarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed. 1985. *Grammatikai zaboni adabii hozirai toçik Cildi I: Fonetika va morfologiya*. Duşanbe: Doniş.
- Rustamov, Şarofiddin / Ğafforov, Razzoq ed. 1986. *Grammatikai zaboni adabii hozirai toçik Cildi II: İbora va sintaksisi cunlighthoi sodda*. Duşanbe: Doniş.
- Söpör, John. 1996. *Loan Syntax in Turkic and Iranian*. Revised and edited by Andras J. E. Bodroglegeti. Bloomington, Indiana: Eurolingua.
- Windfuhr, Germot L. 1979. *Persian Grammar: History and State of its Study*. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.
- Zehni, T. 1987. *Az ta"rxi leksikai zaboni toçik*. Duşanbe: Doniş.